

Kiss Gy. Csaba

A visegrádi gondolat

Miről szolt és szol ma Közép-Európa?

■ Bevezetőül szeretném röviden fölidézni saját utamat Közép-Európához. Igazából nem a lengyel autóstoppos utazásokhoz, hanem 1967–1968-hoz kell visszanyarodnom. Azon a télen olvastam végig a Parlamenti Könyvtárban Németh László esszéköteteit. Meghatározó élményt jelentett a Horthy-korszak egyértelmű kritikájával (tetszett, mert akkoriban az előző nemzedék ellen lázadott szellemem, és azért is, mert ez a bíráló lényeges pontokon különbözött a „rendszer” hivatalos propagandájától), izgalmas világirodalmi kalandjaival és főként a közép-európai összetartozás gondolatával. Miképpen lehet vajon értelmezni, hogy Bibó István már a '30-as évek elején fölfedezte magának, amit az író a közép-európaiság jelentőségéről papírra vetett, és nekem akkora újdonság lett jó három évtizeddel később! Ilyen mértékben feledéssé lettek fontos gondolatok – ennyire megszakadt volna a folyamatosság a magyar szellem történetében? Németh László és Szekfű Gyula vitáját bemutató kései írásában (amely kivételesen megjelenhetett nyomtatásban Magyarországon)¹ így emlékezik ifjúkori olvasmányélményére Bibó: „Mindez már olvasáskor rendkívül inspiráló hatással volt rám..., mert ablakot nyitott a szomszéd népek felé, melyekről semmivel sem voltam tájékozottabb, mint az értelmiségi fiatalok átlaga az akkori Magyarországon. Németh László koncepciója ma is gondolatébresztő, mert történelmünknek a többi kelet-európai nép történelmével való együttes végigolvasása teljes szélességében máig sem történt meg.” Tegyük hozzá: azóta sem, amióta Bibó István leírta ezt a mondatot. Pedig – emlékezhetünk – a kommunista korszak hivatalos propagandája mekkora hűhóval igyekezett népszerűsíteni az ún. testvéri szocialista országok kultúráját. Ez a hírverés persze a hatvanas évek fiatal nemzedékét nem érte el, inkább ellenérzést váltott ki. Mennyire másnak találtam Németh László szomszédsági fölfedező útjait, fejtegetéseit a közös történelmi sorsról! Más szemmel-füllel kezdtem figyelni attól kezdve,

mi történik Csehszlovákiában. A strahovi kollégium diáksztrájkjáról a Szabad Európa Rádióban hallottam 1967 őszén, januártól pedig a politikai élet érdekes fejleményeiről. Márciusban, kalocsai tanári gyakorlatom idején a naponta megvásárolt pozsonyi Új Szó fontos eseményekről adott hírt, s ezekről alig vett tudomást a magyarországi közvélemény.

Nagy élmény volt nekem a tavaszi szünetben a prágai tavasz – Pozsonyban, ottani magyar és szlovák egyetemisták között. A beszélgetések, a viták, a tüntetések. 1968 volt ez – s visszatekintve tudom, mennyire különbözött a nyugat-európaiktól. Pozsonyban demokráciáról volt szó, függetlenségről és a szlovák önállóságról, kisebbségi jogokról, nem a polgári világ normáinak teljes tagadásáról. Az írott szövegeket értettem valamennyire a lengyel alapján. Utána idehaza folyamatosan követtem az eseményeket, a „szocializmus” reformjának lehetőségeit mérlegelve. A nyáron pedig egyetemistatáborban voltam a Szovjetunióban, ahol a cseheket és a szlovákokat már távoltartóan, eretnekféleként kezelték a házigazdák. Nagyon egyértelművé lett számomra ott, hogy civilizáció tekintetében Oroszország más világ. Éles választóvonalat éreztem, nagy mentális különbséget, ahol a mienkétől még a tér- és időfogalom is különbözik. Augusztus 21-e után pedig a „rendszerrel” kapcsolatos utolsó illúzióimat is elveszítettem. Mint utópiára, irányító eszmére vágyakozó fiatal ember előtt, ekkor kezdett kirajzolódni egy régió: első renden Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország együttese.

Közép- és Kelet-Európa – olvashatjuk napjainkban szerte a világban tudományos dolgozatokban és újságcikkekben, így egymás mellé téve. Annak idején Berend T. Iván és Ránki György nagy gazdaságtörténelmi szintézisében² is erről a térségről olvashattunk, vagyis az Elbától és Lajtától keletre – egészen a Csendes-óceánig. Amiképp Niederhauser Emil következetesen Kelet-Európát írt és mondott kiindulópontként a második

jobbágságnak nevezett jelenség alapján. Ami persze szakmai meggyőződésétől és szándékától függetlenül igazolta a szovjet meghatározottságú Kelet-Európa elképzelését. S ehhez hozzátartozik, hogy ezt a képzetet a nemzetközi politikai és tudományos közvélemény is elfogadta. Némiképp a felvilágosodás gondolkodói által megrajzolt Kelet-Európa-kép sajátos folytatásaként. Amiről Larry Wolf nevezetes munkájában (*Inventing of Eastern Europe*, 1994.) olvashattunk. A fejlett és művelt Nyugathoz képest a civilizálatlan, barbár Kelet. A mi időnkben: az egész „szovjet blokk”.

Ismeretes, hogy Európa történetét különböző kritériumok alapján lehet tagolni. Mindenesetre tanulságos végigkövetni, miként történt ez – legalább Friedrich Naumann nevezetes Közép-Európa (*Mitteuropa*) könyvének 1915-ös megjelenésétől kezdve (gyorsan közzétették magyarul is) –, hogyan változott Kelet-Európa és Közép-Európa terminusának magyar használata. A német liberális Naumann integrációs programja a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország szoros politikai és gazdasági kapcsolatára épített. Tanulságos, hogy mind Tisza István, mind Ady e koncepcióban a magyar nemzetállamot fenyegető tervet látott. Nem véletlen, hogy az első világháború után a magyar szellemi élet olyan meghatározó képviselői, mint Szabó Dezső és Bartók Béla „kelet-európai” szomszédságról, párhuzamokról beszéltek, ezt hangsúlyozták, s nem Közép-Európát, éppen a német dominanciájú Mitteleuropával szemben. Tanulságos volna Németh László esszéiben végignyomozni az általa összetartozónak vélt térséget – szóhasználatában van némi elmozdulás, de a harmincas évek második felében egyértelműen az európai totalitarizmusok által fenyegetett térségről beszél. És ne felejtjük el, amikor 1933-ban a varsói nemzetközi történészkongresszuson Kelet-Közép-Európáról vagy Kelet-Európáról beszéltek, a bolsevik Szovjetuniót alapjában véve más – nem is föltétlenül európai – régiónak tekintették. Bibó István pedig 1945-ben a „kelet-európai kis államok” helyzetét elemezte. Ha a Kelet-Európa-fogalom nálunk 1945 előtt bizonyos fokig a német Mitteleuropától jelentett különbözőséget, a mi nemzedékünk szóhasználatában az 1972–73-tól egyre markánsabban megjelenő Közép-Európa a szovjet világtól való eltérést kívánta hangsúlyozni.

1983 novemberében látott Párizsban napvilágot Milan Kundera nevezetes esszéje, *Az elrabolt Európa*.³ Ettől lehet számítani a legújabb nemzetközi Közép-Európa-vitát. Nemzedékünk néhány képviselőjével nagyjából egy évtizeddel korábban kezdtük el a szegedi Tiszatáj hasábjain Németh László szellemujjára figyelve a

szomszédos kultúrák-irodalmak módszeres bemutatását – a mi törekvésünknek a visszhangja persze jóval szerényebb maradt. Csak néhány rokonszenvező visszajelzést kaptunk a szomszédságból, a szerkesztőség pedig nem egy kritikát a minisztériumtól. Az volt a tapasztalatunk, hogy a hivatalos politika és ideológia képmutatóan viszonyul törekvésünkhöz, különösen, ha a Szovjetunió lemaradt a térképünkről. Azt éreztük, hogy moszkvai kontroll nélkül nem kívánatos a szellemi együttműködés a szomszédos országok között. Találkoznunk kellett azzal is, hogy lengyel vagy cseh kollégáink Közép-Európát csakis a Naumann-féle értelmezés felől és gyanakodva szemlélik.

Magyar közegben Közép-Európa mindmáig gyakran az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományához kapcsolódik. Nem egyszer így határozzák meg területének határait is; mintha például a lengyel világból csak Galícia tartoznék ide. Kétségtelen, hogy kivételes történelmi és kulturális örökséget jelent ez a nagyjából fél évszázados időszak. Kultúrák együttélése, gazdagító kölcsönhatások, modernitás, a századforduló Bécse és Budapestje. Ahol a XX. század született. Nyilvánvaló, hogy a következő korokból visszatekintve aranykornak lehet látni a béke éveket, de nem lehet megfélemlíteni ama kettős, bizonyos tekintetben aszimmetrikus birodalomnak súlyos megoldatlan társadalmi és nemzeti problémáitól. És ami szintén nem elhanyagolható a mérleget tekintve: a második világháború végével kezdődő szovjet fenntartóság négy és fél évtizede! Majdnem akkora időszak, mint a dunai monarchiáé. Ez pedig olyan mélyreható társadalom- és mentalitástörténeti változásokat jelentett, amelyeket jószerivel mindmáig nem dolgoztak föl nemzetünk. Ennek a korszaknak az emlékezete semmiképp nem elhanyagolható. Alapvető a különbség e tekintetben Nyugat-Európától. Mifelénk nemcsak egy, hanem két borzalmas totalitarizmus örökségével kell szembenézni. Ha Auschwitz fölszabadítása európai mementó, nekünk csak akkor teljes a kép, ha mellé tesszük a Molotov–Ribbentrop paktumot is.

Két határvonalról kell még beszélnünk. Az egyik az a civilizációs törésvonal, amely legalább egy évezrede elválasztja egymástól a keresztyénség nyugati és keleti változatát. Ez nem lebecsülhető szerepet játszott a társadalmak és a mentalitás hosszú századok óta meglévő eltérő sajátosságaiban, és ha nézetem szerint számos tekintetben nem érvényes is a közepes és kis államok övezetében a Huntington-féle konfliktusok elmélete – hiszen a sok közös zóna (Erdély, Bosznia pl.) miatt nem húzható a kétféle tradíció között egyértelmű térbeli határvonal –, figyelmen kívül nem hagyható tényező.

A másik határvonal a modern nemzet létrejöttének adott-ságai és mikéntje alapján húzható meg. Létezik ugyanis Európában egy köztes sáv, megközelítőleg a német és az orosz nyelvterület között, földrajzilag pedig a Balti-tenger, Fekete-tenger és az Adria között. Ahol hasonló föltételek és körülmények között ment végbe – a XIX. és a XX. században – a modern nemzet kialakulásának folyamata. A XIX. század elején nagy dinasztikus birodalmak fedték le ezt a területet. Minden nemzeti mozgalomnak meg kellett határoznia viszonyát és céljait a birodalomakhoz képest. Közvetlen nyugati szomszédságunk két nagy nemzeti mozgalmához – a némethez és olaszhoz – viszonyítva jóval kisebb területtel és létszámú etnikummal számolhattak az itteni nemzetépítők. A mi tájainkat rendkívül színes nyelvi és felekezeti viszonyok jellemezték. Szuverén állami keretek híján fontosabb szerepet játszott a nemzetté válásban a kultúra és a vallási identitás. Így ebbe a csoportba sorolható nemcsak a szűkebben vett Közép-Európa (a nyugati keresztyénség övezete), hanem a Balkán és a balti országok, sőt a fehérorosz és ukrán területek is. Ezért nem szabad Közép-Európát csak a mai visegrádi négyekre korlátozni. Szorosan ide tartozik nemcsak Szlovénia és Horvátország, hanem a tágabb dél-kelet-európai és a kelet-európai szomszédság: Szerbia és Románia éppúgy, mint Ukrajna vagy Fehéroroszország. Egyszerűsítő és torzító egyébként a nacionalizmuskutatók egy részének az a megközelítése, amely úgymond a nyugati (fejlett, korrekt, állami) és a keleti (fejletlen, szabálytalan, etnikai) nemzetté válást állítja egymással szembe, és teljesen figyelmen kívül hagyja az orosz birodalmi nemzetépítést. Egyáltalán hajlamosak eltekinteni attól, hogy a cári Oroszország éppúgy gyarmattartó ország (igaz, nem a tengeren túl, hanem a szárazföldön) volt, mint Anglia vagy Franciaország.

A modern nemzet sajátos útját tekintve igen lényeges mozzanat a függetlenségért vívott, gyakran elkeseredett harcok története, beleértve a totalitárius Szovjetunió elleni küzdelmeket is. Érdemes számon tartani, hogy a második világháború befejezését követően évekig tartott a szabadságharc az új rendszer és az idegen megszállás ellen a balti országokban és Lengyelországban, Magyarországon pedig 1956-ban néhány nap alatt sikerült megdönteni a legkisebb településen is a kommunista rendszert, és azt is, hogy Csehszlovákiában mekkora társadalmi ellenállás fogadta 1968-ban a Varsói Szerződés agressziója után a kollaboráns hatalom berendezkedését. Ha Közép-Európa sajátosságait, a nyugati kontinensrésztől különböző vonásait keressük, az egyik kétségtelenül a nemzeti identitáshoz való ragaszkodásban ragadható meg. 1945 után Nyugaton sokak számára a nacionalizmus és a nemzet a II. világháború

kataklimájához kapcsolódott, így a modernizáció újabb térhódításakor a hagyományos nemzeti azonosságtudat lassú elmúlásával számoltak. Közép-Európa népei számára pedig a szovjet rendszer idegen katonai megszállással járt együtt, az ellenállás szinte minden formájában ott volt a nemzeti függetlenség gondolata is. A nemzeti kulturális kód öröksége a szellemi ellenállás része volt, ezért játszott különösen fontos szerepet az irodalom. Elgondolkodtató lehet ez a globalizálódó korban, ahol a gazdaság és a kommunikáció mindent átható kapcsolatrendszere új világot formál. De vajon lesz-e globális társadalom? Nehezen elképzelhető, bár kétségtelen, hogy a közösségi identitásformáktól eloldott egyén jobb fogyasztó. A lingua francává lett angol nyelv kommunikációs jelentősége nem fedi el, hogy használói között mekkora civilizációs-kulturális különbségek érezhetők.

Visszatekintve magától értetődőnek látszik az a folyamat, melynek eredményeképpen létrejött a visegrádi országok csoportja. Amikor már érezni lehetett a történelem tektonikus mozgásait, akkori ellenzékiek az MDF-ben elsőrendű fontosságúnak tartottuk Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország szoros kapcsolatát az átmenet során. Bizonyítékul hozhatom az első független folyóiratnak, a Hítelnek 1988-as és 1989-es számait. Szerepelt bennük Lech Wałęsa, Václav Havel és Ján Čarnogurský – nem mint köztársasági elnök vagy miniszterelnök, hanem mint ellenzéki, akár éppen börtönben. A Magyar Demokrata Fórum 1989 nyarán készült külpolitikai programjában prioritásnak tartottuk a három ország szoros együttműködését. Kétségtelenül tapasztalhattuk az események kölcsönhatását is a Varsó–Prága/Pozsony–Budapest tengelyen. Nem volt meglepetés

– csupán az időpont volt nekünk nem a legalkalmasabb a szabad választások másnapján –, hogy Havel elnök 1990. április 9-én közép-európai csúcstalálkozót szervezett Pozsonyban (mondhatjuk akár pre-Visegrádnak). Amikor már kialakult mindhárom országban a demokratikus politikai rendszer, Antall József miniszterelnök hívta meg 1991 februárjában ezúttal Visegrádra az elnököket és miniszterelnököket. Tapasztalatom szerint ugyan Antall Józsefnek nem volt mindig kellő empátiája a szomszédsági

megtettek azért, hogy a visegrádi országokkal – akkor még három – ne együtt kelljen tárgyalniuk, hanem külön-külön. Így fontos diplomáciai játékkeret biztosítottak maguknak, a visegrádiak pedig inkább egymással versenyeztek, nem pedig egyeztettek a csatlakozási feltételekről.

Negyed század eredményeit és kudarcait látva világos, hogy továbbra is létezik az „Európa és mi” szindróma. Az összetartozás és különbözőség egysége. A közép-európai másság. Hagyományaink, értékeink szerint természetesen európaiak vagyunk, de mintha valamiképpen más európaiak volnánk. Úgy tetszik, messzire ér az egykor „kitalált” Kelet-Európa árnyéka és társadalomtörténeti meg mentális öröksége. Mifelénk más bizonyos fogalmak értelme, mint Nyugaton. Mert ugye ez egy konzervatív – hogy ne mondjuk –, reakciós zóna, nacionalista, idegenellenes. Egyértelmű: ott világos, itt sötét. A minapi német tévéfilmben a megszállók ellen harcoló lengyel partizánok, ird és mondd, nacionalisták. Csakúgy, mint a szovjet emlékművet a városközpontból eltávolító észtek. Úgy tetszik, megmaradtunk mi fehér foltoknak. Néha egzotikumnak. Történelmünk, kultúránk nem kapott megfelelő helyet az európai kánonban. Babits keserve jut eszembe a magyar irodalom helyéről a világirodalomban, pedig e téren igazán nem panaszkodhatunk az utóbbi húsz évet tekintve. Múltunk, kultúránk viszont hiányzik a nyugat-európai tankönyvekből. Nyilvánvaló, ez részint a hidegháborús évtizedek következménye, nagyon erős lett ez a mentális határ a fejekben a Lajtnánál és az Elbánál. Mindehhez tegyük hozzá a tömegtársadalom újabb reflexeit, ahol már nincs múlt és jövő, csak jelen, ahol a posztmodern fölfogásnak megfelelően szétoldódnak az identitások. Az európai identitásnak pedig minden irányban nyitottnak kell lenni, a legfontosabb a Másik iránti nyitottság – olvassuk a bölcs megfontolásokat. A Másik, akihez képest már nem lényeges, mi kik is vagyunk. Akár le is mondhatunk önmagunk megformálásának igényéről. Közép-Európa eszméje szerintem alkalmas arra is, hogy kiszabadítson bennünket a nemzeti „egyedülvalóság” fogságából. A lengyel, a cseh, a szlovák, magyar „*egyedül vagyunk*”-nak ugyanaz a lényege, a pesszimista múltszemlélet: rossz helyen vagyunk, és mi vagyunk a történelem kiteszítettjai. De nemcsak mi, ők is, az egész szomszédság. Érdemes ezt tudatosítani közép-európai írók, gondolkodók segítségével – gondoljunk akár a cseh Jan Patočkára, Ludvik Vaculikra, akár a lengyel Czesław Miłoszra és Zbigniew Herbertre.

A hasonló múltú, hasonló geopolitikai helyzetű országok természetes reflexe volt 1991-ben az összefogás. Az elmúlt negyed században változó intenzitással működött, hiszen a

politika kérdéseire, ám javaslata, a történelmi allúziót jelentő Visegrád telitalálat volt. A szimbolikus helyen a közös történelmi örökségre, az 1335-ös királytalálkozóra hivatkozva elkezdődhetett a három ország együttműködése – a közös cél, az európai integráció érdekében. Jól emlékszem 1988–89-es beszélgetésekre nyugati politikusokkal, diplomátákkal, újságírókkal. Bátorítottak bennünket az együttműködésre. Fontos ez a nacionalizmus ellen – hangsúlyozták –, ám egyúttal óvtak is a túl szoros kapcsolatoktól. A csatlakozási folyamat során mindent

politikai elitekben maradt számos reflex a két háború közötti korból: ködképek zavarták az összefogást, a félreértett konkurencia, hogy éppen mi volnánk a legjobbak ebből a körből. Feszültségek is voltak, nézetkülönbségek, egyes politikusok értetlensége. A közös érdekérvényesítés nem tetszett mindenkinek az Európai Unióban és azon kívül sem. Gyakran lehetett a megfigyelőnek az a benyomása, hogy lassan forognak a visegrádi együttműködés kerekei. 1991-ben, az ünnepélyes februári megállapodás után néhány hónappal vehettem részt egy nagyszabású tanácskozáson Krakkóban, ahol a gazdasági, biztonságpolitikai, kulturális együttműködés volt napirenden. Itt volt módom előterjeszteni egy felhívást egy közös kulturális alapítvány létrehozására. Sürgető feladatnak éreztem a kulturális együttműködés stratégiájának kialakítását. Ma már történelmi dokumentumnak tekinthető – a helyszínen külön panelben megvitatott – javaslatom szövegét 25 év után is majdnem teljes egészében aktuálisnak érzem. Így hangzott:

„Ha volt közös motívuma a demokratikus átalakulás mozgalmainak a mi Európánkban, a határok lebontására való szándék bizonyosan az volt. A kontinentet kettéosztó vasfüggöny nemcsak országokat választott el egymástól, valamiképpen bennünk is ott volt, a nemzeti kultúra fontos részeinek elhallgatásával, európai hagyományaink önkényes válogatásával. Akaratlanul is fölépültek bennünk falak, több mint négy évtized örökségeként a tájékozatlanság, a türelmetlenség falai. Ilyen falak húzódtak nemegyszer a tágabb szomszédság népei között, részint régebbi előítéletekből, részint az elzárkózásból, amit a tegnapi közös centrum sem bánt, az oly régi divide et impera szellemében.

Ma úgy tetszik, a politikai egymásrautaltság és közeledés ellenére a kultúra és a szellem világában minden kedvező változás mellett ott vannak továbbra is a falak közöttünk. Országaink közvéleménye kevésbé vagy rosszul van tájékoztatva arról, mi történik a másik két országban. Mintha ma nehezebben menne a közvetítés. Hiányoznak a fölkészült szakemberek, akik ismerik egymás nyelvét, hagyományait és kultúráját.

Már-már tragikus helyzetbe került mind a három országban a másik kettőtől származó társadalomtudományi és szépirodalmi művek megjelentetése. A filológusok, történészek nem jutnak hozzá a könyvekhez, nehezebb egymás kultúráját kutatni, mint bármelyik fontos nyugat-európai országot.

A helyzet magyarázatához sok szó nem kell. Nincs pénz.

Sürgős cselekedetekre van szükség.

Ezért javasoljuk egy közös kulturális alapítvány megteremtését.”

A panelben, ahol megvitatottuk, ellenvélemény nem volt. Arra már nem emlékszem, hogyan jutott el, eljutott-e a

döntéshozókhoz. Tény és való, hogy majd egy évtized kellett, hogy megszülessen a Visegrádi Alap.

Sokadszor mondom újra: összefogva jobbak az esélyeink érdekeink képviselőiben. És ami a visegrádi országoknak elsőrendű fontosságú, másoknak nem biztos, hogy az. Az energiabiztonság, a kiszolgáltatottság fölszámolása e téren, a biztonságpolitika vagy az észak–déli közlekedési folyosók korszerűsítése például. Az Európai Unió irányításának ingadozásai, a közeli jövő bizonytalanságai, az európai szuperállam versus nemzetállamok kérdésének dilemmái, a keleti–délkeleti szomszédságpolitika, az előreláthatóan elhúzódó migránsválság időszerűvé teszik a visegrádi együttműködés erősítését. Érdemes volna megfontolni – volt már róla szó – állandó titkárság létrehozását.

Mindehhez fontos segítséget nyújtana a sorsközösség tudatosítása, a visegrádi egymásrautaltság szimbolikájának a kialakítása. Nem elhanyagolható feladata ez a négy ország szellemi életének: a közös történelmi-kulturális örökség földolgozása. Nagyszerű jelkép maga Visegrád, a négy ország zászlója messzire láthatóan hirdethetné a fellelgyáron az összetartozást!

JEGYZETEK

- 1 BIBÓ István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* = BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok III.*, Bp., Magvető, 1986
- 2 BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Bp., Közgazdasági és Jogi, 1976
- 3 *L'Occident kidnappé* = Le Débat. 1983. Novembre